

Literatuur, plaats en plaatsverbondenheid: Graham Swift's *Waterland*

Astrid Bracke

Wie zich meer verbonden wil voelen met een bepaalde plaats zegt de kabeltelevisie op en trekt de natuur in, mijdt de supermarkt en haalt de boodschappen op de plaatselijke markt, pakt de fiets in plaats van de auto en verdiept zich in de menselijke en natuurlijke geschiedenis van een regio. Dat suggereren milieuactivisten in ieder geval die in plaatsverbondenheid een middel zien voor natuurbehoud.

Het beeld van de plaats staat in dit alles symbool voor een ideale relatie tussen mens en natuur. Iemand die zich verbonden voelt met een plaats zal zich ook inspannen voor het behoud ervan (Berg en Dasmann 399).¹ Dit zogenaamde *living-in-place* is minstens even cultureel als natuurlijk bepaald: een plaats wordt niet alleen gedefinieerd door fysieke kenmerken, maar ook door de sociale en culturele betekenis van de plek.² Plaatsen worden op die manier wat de Franse historicus Pierre Nora *lieux de mémoire* noemt: plekken van herinnering die onlosmakelijk verbonden zijn met gebeurtenissen of personen uit het verleden. Nora noemt in zijn werk over Franse plaatsen van herinnering Versailles en Verdun als voorbeelden.³ Nederlandse voorbeelden van *lieux de mémoire* zijn Westerbork en Dokkum (Wesseling 11). Gezien de rol van cultuur en geschiedenis is het dan ook niet verwonderlijk dat plaatsen en de relatie die mensen daarmee hebben bepalend zijn voor individuele en collectieve identiteit. Denk bijvoorbeeld aan het belang van de staat Israël voor het Joodse volk: het beloofde land zoals dit in het Bijbelse verhaal van de Exodus beschreven staat bepaalt de aanspraak van dit volk op Israël.⁴

Aan de ene kant zijn plaatsen en plaatsverbondenheid dus overal. Aan de andere kant lijkt échte plaatsverbondenheid voor de doorsnee moderne westerse mens onhaalbaar geworden. In plaats van te leven binnen de geografische en culturele grenzen van een regio

¹ Peter Berg en Raymond Dasmann schrijven hierover: "A society which practices living-in-place keeps a balance with its region of support through links between the human lives, other living things, and the processes of the planet – seasons, weather, water cycles – as revealed by the place itself" (399).

² Zie Thayer die een *lifeplace* definieert als een regio die niet alleen unieke natuurlijke elementen bevat maar ook cultureel bepaald is (*LifePlace* 3).

³ Hij gebruikt de term echter ook als beeldspraak: personen zoals Jeanne d'Arc en begrippen zoals "het volk" zijn ook *lieux de mémoire*.

⁴ Zie Lawrence Buell die in *The Future of Environmental Criticism* (2005) ingaat op de kracht van fictionele plaatsen (72-3).

zijn de meesten van hen – gewild of niet – door middel van import en export, internet, vliegvakanties, werk en familie verbonden met plekken verspreid over de hele wereld. Deze werkelijkheid staat haaks op het soort plaatsverbondenheid dat milieudenkers voor ogen hebben waarin mensen in kleine, zelfstandige gemeenschappen leven.⁵ Plaats en plaatsverbondenheid worden dus getekend door de spanning tussen het verlangen naar een utopische wereld aan de ene kant en de niet-ideale werkelijkheid aan de andere kant.

Literatuur, waarin eigen ervaring plaatsmaakt voor de belevenissen van een (fictionele) ander, lijkt op het eerste gezicht maar slecht te passen binnen zo'n plaatsgebonden leven, gericht op het fysieke, natuurlijke landschap. Toch spelen literaire teksten een belangrijke rol in het creëren, versterken en doorgeven van plaatsverbondenheid. Zo schrijft milieuactivist Robert Thayer dat zijn eigen gevoel van verbondenheid met zijn “plaats” – de stroomgebieden van de Putah en Cache rivieren in Californië – niet alleen een resultaat is van zijn eigen ervaring maar ook van de verhalen die hij gehoord en gelezen heeft (Thayer 94).⁶ Iedereen die na het lezen van een roman het gevoel heeft de regio waarin het verhaal zich afspeelt zich voor te kunnen stellen, of zich zelfs er mee verbonden voelt, zal zich in Thayer herkennen. Literatuur neemt op deze manier een centrale rol in in de relatie tussen mens en natuur.

Onder invloed van milieuveranderingen heeft deze relatie, en hoe die verbeeld wordt in bijvoorbeeld literaire teksten, recentelijk een nieuwe dimensie gekregen. Zogenaamde ecocritici bestuderen sinds de vroege jaren negentig de representatie van de natuur in culturele werken waarbij ze speciaal aandacht besteden aan de rol die vervuiling en klimaatverandering hier in spelen. Zij stellen vragen over de verbeelding van de natuur, de filosofische en culturele opvattingen waarop deze gebaseerd is en de mate waarin de representaties overeen komen met de werkelijkheid (Glotsfelty xvii-ix). Net als voor Thayer en anderen die zich bezig houden met plaats is de eigen ervaring van de natuurlijke omgeving voor ecocritici van groot belang. Niet voor niets hadden de ecocritici in de jaren '90 de slogan “I'd rather be hiking”.⁷ Het soort plaatsverbondenheid dat Thayer voor ogen

⁵ Zie bijvoorbeeld Arne Naess' lijst van kenmerken van lokale gemeenschappen die bestaan uit een relatief kleine groep mensen die zowel voor cultuur als hun levensonderhoud afhankelijk zijn van de regio (*Ecology, Community and Lifestyle* 144). Naess is de grondlegger van deep ecology, een stroming binnen de milieubeweging die pleit voor ingrijpende maatregelen zoals bevolkingsreductie en decentralisatie om het milieu minder te belasten.

⁶ Zoals Thayer schrijft, “A distinctly regional art, aesthetics, literature, poetics, and music can evolve from and support bioregional literature” (*LifePlace* 94).

⁷ Dit was oorspronkelijk de slogan van de Association for the Study of Literature and the Environment (ASLE) waarin de ecocritici zich verenigd hebben. Zie ook Greg Garrards *Ecocriticism* (2004) en de website van ASLE: www.asle.org.

heeft en dat ecocritici bestuderen komt echter onder druk te staan van postmoderne opvattingen van literatuur. Volgens het postmodernisme bestaat er geen objectieve werkelijkheid en is alles tekstueel geconstrueerd – ook de natuur. In een postmoderne roman zoals *Waterland* (1938) van de Britse auteur Graham Swift blijkt vervolgens dat de omschreven plaatsen helemaal niet meer bestaan, en in feite alleen maar in de verhalen van de hoofdpersoon bestaan hebben.

In dit essay zal ik door middel van een lezing van *Waterland* laten zien dat ecocriticism en het postmodernisme helemaal niet zo haaks op elkaar staan als misschien op het eerst gezicht lijkt. Sterker nog, deze opvattingen vullen elkaar aan waardoor duidelijk wordt dat een literaire tekst ook verbondenheid kan creëren met een plek die niet bestaan én dat dit ook weer tot verbondenheid kan leiden met andere, wel bestaande plaatsen *buiten* de roman.

WATERLAND

De hoofdpersoon van *Waterland*, Tom Crick, is geschiedenisleraar op een middelbare school in London. De roman speelt zich af in de jaren '80 van de twintigste eeuw, een moment waarop Crick zowel op persoonlijk als op professioneel vlak een crisis doormaakt. Na decennia van ongewilde kinderloosheid steelt zijn vrouw, Mary, in een supermarkt een baby en belandt vervolgens in een psychiatrische inrichting. Ondertussen krijgt Crick te horen dat het vak geschiedenis op zijn school opgeheven wordt omdat het geen “praktische relevantie voor de hedendaagse werkelijkheid” heeft (33). Crick besluit hierop om het lesplan bijna helemaal los te laten en in plaats daarvan zijn studenten te vertellen over zijn eigen jeugd, de geschiedenis van zijn familie en de regio waarin hij opgroeide, de Fens in Oost-Engeland. Deze regio neemt een belangrijke plaats in in zijn verhalen en in de roman als geheel: de Fens zijn niet alleen de achtergrond voor het verhaal van Cricks jeugd maar zijn bijna een personage op zich. Zo wordt de rivier de Ouse, die door de Fens stroomt, verschillende keren gepersonifieerd en heeft Crick het regelmatig over het effect dat de regio op de bewoners heeft. Ook de spanning tussen utopie en werkelijkheid die zo kenmerkend is voor het begrip plaats komt terug in de roman. Cricks omschrijvingen van de Fens staan in schril contrast met de realiteit waarin hij en zijn studenten leven. Midden in de Koude Oorlog hebben de scholieren nachtmerries over een nucleaire oorlog en de ondergang van de wereld. Zij leven

constant met het idee dat er geen toekomst is en geschiedenis is dan ook wel het laatste waar ze zich mee bezig willen houden.

ECOCRITICISM EN POSTMODERNISME

Waterland werd in 1983 bijzonder positief ontvangen en Swift werd zelfs genomineerd voor de Booker Prize, een belangrijke Britse literaire prijs. De grote rol die de natuurlijke omgeving speelt in *Waterland* maakt de roman ook uitermate geschikt voor een ecokritische lezing. Toch hebben maar weinig ecocritici zich eraan gewaagd.⁸ Traditioneel bestuderen zij realistische werken waarin de natuur een belangrijke rol speelt, ook wel *nature writing* genoemd. Door middel van het lezen van zulke teksten, bijvoorbeeld van de Amerikaanse auteurs Henry David Thoreau en Edward Abbey, zou de lezer de omschreven natuur kunnen ervaren.⁹ Zulke werken zijn volgens sommigen dan ook uitermate geschikt om niet alleen plaatsverbondenheid uit te drukken maar ook om deze over te dragen aan de lezer. Deze opvattingen, die vooral onder veel vroege ecocritici leefden, vormen een schril contrast met postmoderne theorie.

Het literaire postmodernisme is ontstaan in de tweede helft van de twintigste eeuw en besteedt veel aandacht aan de manier waarop teksten werken. Zo merken postmodernisten op dat (literaire) teksten nooit één-op-één de werkelijkheid weer kunnen geven maar er alleen naar kunnen verwijzen. Teksten en literatuur bieden dus geen heldere kijk maar laten een vertekende en subjectieve wereld zien. Taal geeft dan ook niet *de* werkelijkheid weer, maar *een* werkelijkheid. Deze opvatting heeft ook effect op het onderscheid tussen geschiedenis en literatuur. Postmoderne denkers ondergraven het verschil tussen geschiedenis en literatuur, fictie en feit door te beweren dat geschiedenis eigenlijk ook maar een verzameling verhalen is en dus in niets verheven is boven fictie. In postmoderne romans zoals *Waterland* lopen feit en fictie dan ook continu door elkaar. Crick combineert op typisch postmoderne wijze de officiële geschiedenis met genres zoals een familiesaga, een verhaal dat net een jongensboek lijkt en de levenscyclus van de paling. In feite, zo suggereert hij, zijn het allemaal maar verhalen die even waar of onwaar zijn als andere verhalen.

⁸ Zie Armbruster (2009), Head (1998b) en McKinney (1997).

⁹ Dit beweren althans ecocritici zoals John Elder.

Als alle verhalen in feite maar verhalen zijn, is het volgens het postmodernisme ook onhoudbaar om nog vast te houden aan zogenaamde “grote verhalen” waarmee religies en politieke ideologieën gelegitimeerd worden. Grote verhalen zijn “verhalen die collectief richting geven aan een cultuur of een collectief geloof belichamen” (Korsten 270) en bieden een groep mensen een idee van de werkelijkheid zoals die was en is. In het postmodernisme worden grote verhalen vervangen door kleine verhalen die niet beweren objectief te zijn maar duidelijk subjectief zijn. In plaats van één geschiedenis van een land geven postmodernisten bijvoorbeeld de voorkeur aan de kleine verhalen waarin de geschiedenis van verschillende bevolkingsgroepen aan bod komt. Zo vertelt Crick in *Waterland* ook een klein verhaal – de regionale geschiedenis van de Fens – in plaats van het grote verhaal dat het lesplan voorschrijft.

Ecocritici verwijten postmodernisten dat ze zo druk bezig zijn met de tekstuele en narratieve elementen van een tekst – hoe de tekst werkt – dat zij compleet voorbij gaan aan de inhoud en het verhaal. Postmoderne teksten die de nadruk leggen op tekstualiteit, zoals *Waterland*, zouden ongeschikt zijn om plaatsverbondenheid uit te drukken en over te dragen aan de lezer. Zo heeft Dominic Head opgemerkt dat veel ecocritici vrezen dat de postmoderne nadruk op tekstualiteit afleidt van de representatie van de natuur in de tekst.¹⁰ In dit artikel neem ik een ander standpunt in en laat zien dat de postmoderne nadruk op verhalen in *Waterland* juist heel goed te combineren valt met aandacht voor de natuurlijke omgeving. Sterker nog, uit mijn lezing van de roman blijkt dat postmoderne elementen, zoals het combineren van verschillende verhalen en genres, juist tot meer plaatsverbondenheid kan leiden bij de verteller én toehoorder of lezer.

PLAATSVERBONDENHEID IN *WATERLAND*

Plaatsverbondenheid komt in *Waterland* ten eerste naar voren in de verhalen die Crick over het landschap van de Fens vertelt. Hij houdt het hier niet alleen bij de menselijke geschiedenis maar verhaalt ook over de natuurlijke ontwikkeling van de regio.

Alleen door een zo volledig mogelijk beeld te geven van een plek, zo lijkt hij te suggereren, kan plaatsverbondenheid ontstaan. Dit wordt beaamd door Thayer die schrijft dat de verschillende verhalen over een plaats laten zien dat “de aspecten van een plaats geen losse

¹⁰ “the suspicion voiced by some ecocritics that this emphasis [on textuality] might lead readers away from an engagement with representations of the natural” (“Problems in Ecocriticism and the Novel” 64).

dimensies maar met elkaar verbonden zijn” (73).¹¹ In de roman blijkt dit vooral uit de manier waarop Crick zijn eigen leven verbindt en vermengd met de geschiedenis van de Fens. Zo onderbreekt hij het verhaal over zijn jeugd met een lang hoofdstuk over de regio, aangezien, zoals hij zegt, “een sprookje een achtergrond moet hebben, een achtergrond die, zoals de achtergrond van elk goed sprookje, tegelijkertijd tastbaar en denkbeeldig moet zijn” (18). De Fens, zo vertelt Crick, zijn een laaggelegen regio in Oost-Engeland, “in het westen begrensd door de kalksteenheuvels van de Midlands, in het zuiden en oosten door de krijtheuvels van Cambridgeshire, Suffolk en Norfolk. Naar het noorden strekken de Fens zich over een front van twintig kilometer uit tot ze op de Noordzee stuiten, bij de Wash” (18). Fysiek bestaan de Fens uit twee lagen: aan de kust slib en daarachter veenland. Door het veen droog te pompen, zakt het land wat leidt tot nieuwe overstromingen. Ook als de rivieren – zoals de Leem en de Ouse – overstromen komt het achterland onder water te staan.

Eeuwenlang hebben mensen geprobeerd de Fens droog te leggen, wat gedeeltelijk lukte. Slib speelt in dit proces een ambigue rol: aan de ene kant helpt het de droogleggers door rivieren te blokkeren, aan de andere kant overstromen rivieren ook weer als ze dichtgeslibd zijn. De familie Crick is altijd betrokken geweest bij deze strijd tussen mens en water. Aanvankelijk waren zij “watermensen” die probeerden de drooglegging van het land te voorkomen. Om onbekende redenen sloten zij zich uiteindelijk bij de landwinners aan: “ze gaven hun visvangst en vogeljacht op en werden loodgieters van het land. Ze verbonden zich met het lot van de Fens, hetgeen een strijd inhield niet voor, maar tegen het water” (23). De familie verbond zich dus bijna letterlijk met de regio. Cricks voorouders van moeders kant, de Atkinsons, trokken ondertussen ook naar de Fens. Oorspronkelijk waren zij boeren in Norfolk, die op een gegeven moment besloten om – vooral uit eigenbelang – de rivier de Leem te ontsluiten voor de scheepvaart. Uiteindelijk groeit het bedrijf van de Atkinsons uit tot de grootse bierbrouwerij van de regio, die welvaart en banen brengt naar de steden en dorpen in de Fens. Het imperium van de Atkinsons stort in na een brand in de brouwerij in 1911 waarna Cricks grootvader, Ernest Atkinson, zich met zijn dochter Helen terugtrekt op zijn landgoed. Zij trouwt later met Henry Crick en wordt de moeder van Dick en Tom Crick. Decennia later vertelt Crick dit alles aan zijn studenten en illustreert hiermee hoe in

¹¹ “all aspects of place are connected and are not just an assortment of independent dimensions” (mijn vertaling, *LifePlace* 73).

plaatsverbondenheid cultuur (de geschiedenis van zijn familie) en natuur (landwinning en overstromingen) samenkomen.

Naast plaatsverbondenheid voelen veel van de Fenlanders zich ook bijna letterlijk gebonden aan de regio. In hun levensonderhoud zijn zij voor een groot deel afhankelijk van de rivieren: Cricks vader, bijvoorbeeld, is een sluiswachter die zonder de Fens en de rivieren geen werk heeft. Daarnaast vangt hij palingen die in de Leem en Ouse veel voorkomen om zijn inkomen aan te vullen. Op het eerste gezicht gaat het bij de Fens dan ook om het soort kleinschalige, zelfstandige gemeenschap die milieuvrijwilligers zoals Thayer en de filosoof Arne Naess voor ogen hebben. Toch is deze plaatsverbondenheid in *Waterland* zeker niet altijd positief en wordt de plaatsgebondenheid van de Fenlanders vaak erg letterlijk opgevat. Jacob Crick, bijvoorbeeld, bemande de molens die het land droog moesten leggen van 1748 tot 1789. Hij trouwde nooit en ging nooit verder dan een kilometer of drie van zijn molens vandaan. In deze zin is hij volgens Crick kenmerkend voor de hele familie: “Het zijn honkvaste mensen. Ze hebben om hun benen een onzichtbaar tuiertouw zitten, en hebben zichzelf de stationaire waakzaamheid van een schildwacht opgelegd” (25). Dit “onzichtbare tuiertouw” suggereert dat de Cricks zelfs als ze zouden willen de regio niet zouden (kunnen) verlaten. Inderdaad hadden de Cricks tot het midden van de twintigste eeuw maar één verhuizing meegemaakt: “van het land ten westen naar het land ten oosten van de Ouse” (25) – een afstand van enkele kilometers.

Het temperament van de inwoners van de Fens speelt een belangrijke rol in deze plaatsgebondenheid. De Cricks hebben een flegmatisch temperament en zijn daardoor traag en verhuizen niet graag. De Atkinsons, afkomstig uit Norfolk, daarentegen, zijn echte doeners, “uitbundig en sanguinisch” (27). Terwijl de Cricks molens en pompen blijven bewaken, bouwen de Atkinsons aan hun wereldwijde bierimperium. De plaatsgebondenheid van zijn voorouders en andere inwoners van de Fens wijt Crick ook aan de invloed die het vlakke, kale landschap heeft op de mensen die er leven. Het monotone karakter van het land leidt tot depressie, alcoholisme, slapeloosheid en zelfmoordpogingen, zoals in het geval van Jack Parr. Zijn werk als seinwachter bindt hem net als de Cricks aan de Fens en aan het landschap. Parr gaat “gebukt onder die vlakke, zwarte velden van het Fenland en die wijde, niets verhullende hemel” en probeert uiteindelijk zelfmoord te plegen omdat “dit alles, gevoegd bij de ontzaglijke onwrikbaarheid van zijn verplichtingen – die vreselijke combinatie van leegheid en verantwoordelijkheid – hem te veel was” (133). Plaatsverbondenheid is in

Waterland dus zeker niet altijd positief: de Fenlanders ervaren vooral een gebondenheid waar ze onder lijden. Zij voelen zich dus niet alleen uit vrije wil verbonden met de Fens maar zitten door hun werk, temperament en de kracht van het monotone landschap bijna letterlijk vast aan de regio.

Naast Cricks uitgebreide omschrijvingen van het landschap en de relatie die de Fenlanders ermee hebben, wordt plaatsverbondenheid ook minder letterlijk tot uitdrukking gebracht in de roman. Op geheel postmoderne wijze kiest Crick keer op keer niet voor het grote verhaal maar voor het kleine verhaal van de Fens en illustreert hiermee zijn eigen verbondenheid met de regio. Door consequent de geschiedenis van zijn eigen familie te verkiezen boven de officiële geschiedenis wendt hij zich af van het curriculum en van het zogenaamde centrum. Het centrum is datgene dat als officieel en gangbaar gezien wordt, bijvoorbeeld de officiële taal of geschiedenis van een land. In *Waterland* wordt het gedachtegoed van het centrum uitgedrukt door de officiële geschiedenis, het (van boven opgelegde) curriculum en de retoriek van de nucleaire Apocalyps. Crick zet daar een regionaal alternatief tegenover. Zo'n beweging van centrum naar marge (de regio) verbeeldt de postmoderne afkeer van grote verhalen. Ook filosofen en activisten zoals Heidegger, Naess en Thayer – en sommige ecocritici – zetten zich af tegen het centrum in een poging om meer plaatsverbondenheid te creëren. Zij definiëren plaats nadrukkelijk in tegenstelling tot de modernisering waarmee het nationale en globale geassocieerd wordt. Net als plaatsdenkers gebruikt Crick een techniek van insluiting en uitsluiting. Door alles wat niet bij de regio hoort uit te sluiten versterkt hij zijn eigen gevoel van verbondenheid met de Fens. Dit is te vergelijken met de manier waarop mensen een gedeelde identiteit bepalen. Het gaat daarbij niet alleen om wie *wel* bij de groep hoort maar vooral ook om wie er *niet* bij hoort.

Crick gebruikt de techniek van insluiting en uitsluiting onder andere door keer op keer de levens van zijn voorouders te contrasteren met gebeurtenissen op het wereldtoneel. Hij noemt de geschiedenis van het centrum hier wel, maar doet dit alleen om de voorkeur te kunnen geven aan zijn eigen, regionale geschiedenis. Zo verhaalt Crick hoe zijn voorouder Jacob de molens bediende van de pompen die de Fens droog moesten leggen. In een paar regels legt hij een verband tussen het kleinschalige, beperkte leven van Jacob en gebeurtenissen op het wereldtoneel: “Toen de roodjassen Quebec bestormden, en de burgers van Nieuw-Engeland in opstand kwamen tegen hun Britse meesters (en een

voorbeeld boden aan de ontevreden burgers van Parijs), hield Jacob Crick zijn wang en oor in de lucht om de richting en de kracht van de wind te voelen” (25). Hij sterft in 1789, een jaartal waarvan hij zelf de betekenis nooit zal kennen. Aan het begin van de negentiende eeuw wordt het leven van een van Cricks andere voorouders, de bierbrouwer Thomas Atkinson, op vergelijkbare wijze gecontrasteerd met internationale gebeurtenissen: “Terwijl Napoleon zijn bliksemarsen ondernam tegen de Oostenrijkers, Pruisen en Russen, kwam Thomas Atkinson vast te zitten in de modder van ellenlange processen en doolhofachtige geschillen over doorvaarrechten, grondpacht en de samenstelling van waterschapsbesturen (...). In 1813, terwijl Napoleon, wiens leger eens zo trots was opgerukt in omgekeerde richting, zich uit Leipzig terugtrekt op de Rijn, begint Thomas Atkinson met de bouw van de mouterijen in Kessling” (85-6). De tegenstelling tussen de regio en, in dit geval, Europa kan bijna niet groter: als Napoleon optrekt naar Rusland, zit Thomas Atkinson vast in de modder van de Fens en op het moment dat Napoleon zich terugtrekt, gaat het Atkinson voor de wind. De tegenstelling zit hem hier niet alleen in het geografische verschil maar ook in de tegengestelde bewegingen van Atkinson en Napoleon. In dit alles blijft de nadruk liggen op de regionale geschiedenis: in het verhaal van Cricks familie speelt Napoleon een zeer bescheiden bijrol.

Insluiting en uitsluiting komt ook terug in de manier waarop Crick naar de toekomst kijkt. Zijn scholieren en baas, rector Lewis, geloven in een spoedige en onvermijdelijke nucleaire Apocalyps die het einde zal betekenen voor het (menselijk) leven op aarde. Kijkend naar de Fens en de manier waarop de menselijke en natuurlijke geschiedenis zich daar steeds weer herhalen komt Crick tot een andere conclusie. Hij vertelt in de klas dat de angst voor de Apocalyps niet nieuw is en dat het leven, en de geschiedenis, toch altijd weer door gaan: “Ja, het einde van de wereld zit er weer eens dik in – misschien dit keer echt. Maar dat gevoel is niet nieuw. Angelsaksische kluzenaars voelden het. Men voelde het toen men de piramiden bouwde, in een poging te bewijzen dat het niet waar was. Mijn vader voelde het in de modder bij Ieper. Mijn grootvader voelde het en dronk het weg met zelfmoordbier. Mary voelde het... Het is het aloude gevoel dat alles misschien neerkomt op niets” (297). Crick kiest hierbij niet voor de lineaire geschiedenis van het centrum maar voor de cyclische geschiedenis. Deze cyclische kijk op verleden en toekomst verbindt hem uitdrukkelijk met de Fens en de natuur die altijd weer doorgaan.

Crick gebruikt de natuur, in tegenstelling tot cultuur, ook om op een derde manier in en uit te sluiten. Zoals veel milieuactivisten plaatsverbondenheid zien als een manier om dichterbij de natuur te leven, associeert ook Crick de regio met de natuur. Een toepasselijk hoofdstuk in dit verband is “Over paling” waarin de vis de Fens belichaamt. Crick vertelt zijn studenten hier over de levenscyclus van de paling waarnaar de Duitser Johannes Schmidt aan het begin van de twintigste eeuw onderzoek deed. Hij werd hierbij gehinderd door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tussen 1914 en 1918 bekommert men zich dan ook niet om de paling, maar daar trekt de vis zelf zich niets van aan: “En toch moet gezegd worden dat dit rampzalige interval, waaraan niet ten onrechte zulke gevreesde woorden zijn verbonden als Apocalyps, catastrofe, armageddon, de levenscyclus van de paling ongemoeid laat” (226). Opnieuw gebruikt Crick gebeurtenissen die voor het centrum en de cultuur van groot belang zijn – zoals de Eerste Wereldoorlog – om een tegenstelling te vormen met de regio en de natuur en zo zijn verbondenheid tot uitdrukking te brengen.

PROBLEMATISCHE PLAATSVERBONDENHEID

Cricks plaatsverbondenheid is echter ook buitengewoon problematisch – hij voelt tenslotte verbondenheid met een plaats die feitelijk al decennia niet meer de zijne is. Sterker nog, de Fens zoals hij die in zijn verhalen tot in detail omschrijft, bestaan alleen nog maar bij gratie van zijn verhalen. Nergens in de roman blijkt dat hij sinds de dood van zijn vader in 1947 nog is teruggeweest in de Fens. Sindsdien woont hij in Londen. Zijn plaatsverbondenheid wordt dus vooral gekenmerkt door zijn fysieke en historische afstand tot de Fens. Deze afstand leidt tot idealisering: zoals in zoveel jeugdherinneringen schildert ook Crick een beeld van de regio van zijn kindertijd dat mooier is dan de realiteit. Zelfs als blijkt dat zijn broer een vriendje vermoord heeft wordt het paradijs van Cricks kindertijd niet verstoord. Hij is zich echter wel bewust van het risico van idealisering en nostalgie en vertelt zijn studenten dat ook zij uiteindelijk op eenzelfde manier naar hun jeugd zullen kijken: “Wat hunkeren we ernaar – wat zullen jullie er op een dag, als die dag komt, naar hunkeren – om terug te keren naar die tijd voordat de geschiedenis beslag op ons legde, voordat het misging. Wat hunkeren we zelfs naar het goud van een juliavond waarop, ook al was het al misgegaan, het nog niet zo was misgegaan als later nog zou gebeuren” (157).

Op eenzelfde manier hunkeren mensen in een tijd van klimaatcrisis naar een verleden waarin de relatie tussen mens en natuur nog in balans was. Los van het feit dat zo’n

balans waarschijnlijk nooit bestaan heeft, is deze gedachte van grote invloed geweest op de milieubeweging. Dit verlangen om terug te keren heeft ook geleid tot kritiek op milieuorganisaties die volgens critici anti-modernistisch en escapistisch zijn (Kerridge 533). Eenzelfde verwijt kan *Waterland* gemaakt worden: doordat Crick zich zo duidelijk afkeert van het heden, keert hij zich ook af van hedendaagse problemen. Zijn verbondenheid met de regio komt hiermee ook in een ander daglicht te staan. Als dit soort plaatsverbondenheid altijd noodzakelijkerwijs escapistisch is, past het niet in de hedendaagse, door klimaatcrisis gedomineerde, cultuur.

Crick omschrijft in *Waterland* dus een regio die in feite nooit echt bestaan staat, alleen in zijn gekleurde herinneringen en verhalen, en geeft daarnaast ook nog eens een sterk geïdealiseerd beeld van de natuur. Voor de lezers van de roman hoeft dit echter geen probleem te zijn. Zij voelen zich vaak op de een of andere manier verbonden met de Fens na het lezen van *Waterland*, ook al zijn ze er nog nooit geweest. Lezers zijn dan ook vaak verbaasd dat Swift zelf nooit in de Fens woonde, en toch een landschap kon omschrijven dat zo “echt” lijkt (*Elephant* 303). Dit compliment laat echter ook, zoals Swift schrijft, een misvatting over literatuur zien, namelijk dat fictie vaak “disguished fact”, een vermomd feit, is (ibid. 302). Ook al speelt *Waterland* zich af in een bestaande regio, de wereld van de roman zelf is een fictionele wereld, en de Fens zoals ze in de roman bestaan zijn in feite een “landscape of the mind” (ibid. 303) – en dus alleen bij gratie van verhalen.

Voor ecocritici is Cricks verbondenheid met een fictioneel landschap ook op een andere manier problematisch. Volgens de Amerikaanse ecocriticus Patrick D. Murphy zou een ecokritische benadering van fictionele teksten zich vooral moeten richten op de feiten en echte ervaringen (“facts and real experience”), die in de tekst weergegeven worden (27). Hierbij is het van belang dat omschrijvingen in de roman overeen komen met de wereld buiten de tekst. In *Waterland* is hier geen sprake van: in zover de Fens vroeger er al zo uitzagen zoals Crick ze omschrijft, is de roman op zich sterk gefictionaliseerd.

Aan de andere kant geeft Swifts roman ook de plaatsverbondenheid waar ecocritici en milieuactivisten zoveel waarde aan hechten weer. Een roman zoals *Waterland*, hoe problematisch ook in sommige aspecten, kan volgens Scott Slovic ook dienen als plek van troost en inspiratie in een tijd van klimaatcrisis (5).¹² Een andere mogelijkheid is om de verdwenen plek te gebruiken als waarschuwing, als “discourse of warning” (Slovic 56). De

¹² “Especially when the world is burning, we need places to turn for solace and inspiration” (*Going Away* 5).

uitgebreide omschrijvingen van het landschap van de Fens – geïdealiseerd of niet – verwijzen dan naar andere gebieden die bedreigd worden. Door de strijd tegen het water die in *Waterland* steeds weer terugkeert wordt de roman bijvoorbeeld in één keer weer heel relevant (Armbruster 24). Als de zeespiegel inderdaad binnen enkele decennia als gevolg van de opwarming van de aarde sterk stijgt zal dit betekenen dat laaggelegen regio's – vooral aan de kust – net als de Fens onder water komen te staan. Het huis waarin Crick opgroeide is op soortgelijke wijze in 1947 verwoest toen de Leem buiten haar oevers trad. Het postmoderne karakter van *Waterland* is, op deze manier gezien, helemaal geen obstakel meer voor een ecokritische lezing. Sterker nog, een lezing die ook de postmoderne aspecten van *Waterland* meeneemt, rekt de grenzen van traditionele plaatsverbondenheid op. Waar ecocritici zich doorgaans bezighouden met werken die bestaande plaatsen ondersteunen – zie Thayer – laat Swifts roman zien dat plaatsverbondenheid helemaal niet af hoeft te hangen van het werkelijke bestaan van een plek. Uiteindelijk bewijst *Waterland* dan ook dat een postmoderne tekst kan bijdragen aan plaatsverbondenheid: met onze eigen plaats, een fictionele andere plaats, of bestaande plaatsen elders op de wereld.

Bibliografie

- Armbruster, Karla (2009). Ecocriticism and the Postmodern Novel. *Green Letters*, 10, 19-38.
- Berg, Peter and Raymond Dasmann (1977). Reinhabiting California. *Ecologist*, 7, 399-401.
- Buell, Lawrence (2005). *The Future of Environmental Criticism*. Oxford: Blackwell.
- Elder, John (1985). *Imagining the Earth*. University of Illinois Press.
- Garrard, Greg (2004). *Ecocriticism*. London en New York: Routledge.
- Glotfelty, Cheryll (1996). Introduction. In Glotfelty (Red.), *The Ecocriticism Reader* (pp. xv-xxxvii). Athens, Georgia: Georgia University Press.
- Head, Dominic (1998a). The (Im)Possibility of Ecocriticism. In Richard Kerridge en Neil Sammells (Red.), *Writing the Environment* (pp. 27-39). Zed Books.
- . (1998b). Problems in Ecocriticism and the Novel. *Key Words*, 1, 60-73.
- Kerridge, Richard (2006). "Environmentalism and Ecocriticism". In Patricia Waugh (Red.), *Literary Theory and Criticism* (pp. 530-43). Oxford: Oxford University Press.
- Korsten, Frans-Willem (2002). *Lessen in Literatuur*. Nijmegen: Vantilt.
- Naess, Arne (1989). *Ecology, Community and Lifestyle*. Vert. David Rothenberg. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nora, Pierre (1984-1992). *Les Lieux de Mémoire*. Gallimard.
- McKinney, Ronald H. (1997). The Greening of Postmodernism: Graham Swift's *Waterland*. *New Literary History*, 28.4 (821-32).
- Murphy, Patrick D (2000). *Farther Afield in the Study of Nature-Oriented Literature*. Charlottesville en London: University Press of Virginia.
- Slovic, Scott (2008). *Going Away to Think*. Reno: University of Nevada Press.
- Swift, Graham (1984). *Waterland*. Vert. Rien Verhoef. Amsterdam: De Bezige Bij.
- . (2009). *Making an Elephant*. Random House.
- Thayer, Robert L. Jr. (2003). *LifePlace*. Berkley: University of California Press.
- Wesseling, H.L. (2005). *Plaatsen van Herinnering*. Amsterdam: Bert Bakker.